

Şücaət Kərimova

ADİU

shujaetkarimova@gmail.com

LEKSİK-QRAMMATİK POLİSEMIYADA MODELLEŞDİRİLMƏ

Açar sözlər: *modelləşmə, çoxmənalı sözlər, semantema, nitq hissələri, isim-fel modeli.*

Key words: *modelling, polysemantic words, semanteme, parts of speech, noun-verb model.*

Ключевые слова: *моделирование, многозначные слова, семантема, части речи, модель существительное-глагол.*

Sözlərin çoxmənalılığı dilçilikdə leksikologiya, dil tarixi, ilkin köklərin bərpası, ümumiyyətlə, semantika ilə müxtəlif aspektli məsələlərin həlli zamanı, eləcə də bilavasitə çoxmənalılıq və polisemiya, çoxmənalı sözlər adı altında geniş tədqiq olunmuşdur. Müasir dilçiliyin dil vahidlərinin semantikasına kontekst və mətn səviyyəsində yanaşan, həmçinin kommunikativ vahidləri öyrənən elmi istiqamətlərinin inkişafı, nəhayət, milli dillərin korpuslarının yaradılması polisemiya hadisəsini, çoxmənalı sözlər problemini təkrar gündəmə gətirmişdir. Səbəb leksik-frazeoloji, leksik-qrammatik çoxmənalılıq, leksik-qrammatik variantlılıq, eləcə də çoxmənalılıq, omonimlik və sinonimlik anlayışları arasında dəqiq hədudların təyini ilə bağlı elmi mübahisələrin artması, çoxmənalı sözlərin sememlik qradasiyası meyarlarını təyin etmək ehtiyacı, milli dil korpuslarının həcmi genişləndikcə leksikoqrafiyada yer almamış yeni mənaların aşkarlanması və digər aspektləri əhatə edir. Dil tarixi, ilkin köklərin bərpası, sözlərin etimologiyasına aid araşdırmalar da çoxmənalılığı bir qədər fərqli yanaşma zəminində öyrənməyi aktuallaşdırmışdır. Çoxmənalı sözlərin təsnifi və modelləşdirilməsi son dövrlərdə ayrı-ayrı dillərin materialları üzrə öyrənilməkdədir.

“Sözün çoxmənalılığının əmələ gəlməsi üçün eyni səs tərkibindən ibarət olan sözün müxtəlif mənalarda işlənməsi əsas şərtidir. Bu da müəyyən bir əşya və hadisənin adının başqa bir əşya və hadisəyə keçə bilməsi ilə əmələ gəlir. Çoxmənalı sözlər bu və ya başqa bir əşyanın, hadisənin, prosesin, keyfiyyətin və s adını ifadə edən müəyyən səs tərkiblərinin başqa bir əşyada, hadisədə, prosesdə, keyfiyyətdə olan oxşar əlamət və vəzifənin adını ifadə etməyə keçməsi ilə əmələ gəlir” [1, 135].

Çoxmənalılığın leksik-qrammatik növünün yaranmasının əsasında duran səbəblər fərqlidir. Leksik-qrammatik polisemiyaya modelləşdirmə tətbiqi oluna bilər. Çoxmənalı sözlərin modelləşdirilməsi leksik-qrammatik polisemiyaya hadisəsi ilə birbaşa əlaqədardır. Eyni səs tərkibinə və fonetik cildə malik olan sözlərin müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilməsinin mümkünlüyü modelləşdirmə meyarını seçməyə imkan verir. Meyar nitq hissəsi kimi fərqlilikdir. Eyni sözün müxtəlif nitq hissələrinə aid olması halları bütün dillərdə müşahidə olunur. Lakin bu hadisə bir dildə geniş yayılmışdırsa, başqa bir dildə zəif inkişaf etmişdir. Tədqiqatçılar bunun səbəblərinin də axtarışındadır. Şübhəsiz ki, qeyd olunan hadisənin az yayıldığı dillərdə modelləşdirmə məsələsinin qoyuluşuna böyük ehtiyac hiss olunmursa, bu hadisənin çox yayıldığı dillərdə belə modelləşdirmənin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Məsələyə diaxron planda yanaşdıqda modellərin yaradılmasının bütün dillər üçün əhəmiyyətli olması aşkarlanır. «Qədim dövrdə eyni kökdən olub eyni mənəni bildirən sözlər tədricən differensiasiyaya uğrayaraq fərqli mənalar bildirir. Hələ qədim dövrlərdən differensiallaşma türk dillərinin təşəkkülündə xüsusi rol oynamışdır. Bu proses həm pratürkdə, həm də türk dillərinin sonrakı mərhələlərində müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir» [2, 28-29].

Türk dillərinin amorfluqdan iltisacı quruluşa doğru inkişafından bəhs edən B.Xəlilov göstərir ki, bu dillər «öz morfoloji bütövlüyünü də aqlütinativ quruluşda qoruyub saxlamışdır. Amorf quruluş üçün monosillabiklik, sinkretiklik, nisbətən omonimlik ən xarakterik əlamətlər olmuşdur» [3, 9].

Aqlütinativlik türk dillərinə tarixən xas olan leksik-qrammatik polisemiyayı sıxışdırmış, bu və ya digər türk dilində qalan sinkretik köklərin sayının azalmasına səbəb olmuşdursa da, dilin tarixinə getdikdə bu məsələnin qoyulmasına və həmin istiqamətdə tədqiqatların aparılmasına ehtiyac olduğunu təsdiq edir. Müasir ingilis dili materialı üzrə leksik-qrammatik polisemiyaya malik sözlərin polisemantiklik modellərinin qurulması həmin modellərin pratürkdəki sistemini axtarmaqda əhəmiyyətli nəticələr kimi tətbiqini tapa biləcəkdir.

Modelləşdirmədən əvvəl tədqiqat prosesində davamlı istifadə olunan bəzi anlayışlar haqqında qısa məlumat vermək məqsəduyğundur.

«Sema - məzmun planında ən kiçik vahid olub, sintaqmatik sırada müvafiq ifadə (forma) planına malikdir»; «Semem - 1. Məzmun sisteminin ən kiçik vahidi olub, paradiqmatik sırada (dil vahidləri sistemində) müvafiq ifadə sisteminin elementləri ilə əlaqədardır. 2. Sözü mənəsi, onun əşyavi məzmunu»dur [4, 231, 233].

Çoxmənalı sözün sememaları müəyyən sıra təşkil edir. Bu sememaların toplusu semantema adlandırılır. Semantemaya müəyyən sema üzrə formalaşan sözlər də daxil olur. Çoxmənalı söz çox sememalı sözdür.

M.A.Sternina sememaların sayına görə aşağıdakı bölgünü aparmışdır: 1) monosemamalı leksemlər; 2) az sememalı leksemlər; 3) çox sememalı sözlər; 4) hipersememalı sözlər; 4) superhipersememalı leksemlər. Müəllifin fikrinə görə, birinci qrupa bir mənası olan söz, ikinci qrupa mənaları sayı beşə qədər olan sözlər, üçüncü qrupa mənaları sayı 6-10 intervalında yerləşən sözlər, üçüncü qrupa mənaları sayı 10-20 arasında olan sözlər, sonuncu qrupa isə mənaları sayı 20-dən çox olan sözlər daxildir [5, 38].

İngilis dilində leksik-qrammatik polisemiya və leksik-qrammatik variantlılıq kifayət qədər geniş planlıdır. Nitq hissəsinə mənsubluğu əsas meyar götürməklə bu dildə olan leksik-qrammatik çoxmənalı sözlərin modellərini təyin etmək olar. Bu məqsədlə material və mənbə kimi lüğətlərdən istifadə etmək olar. Məlumdur ki, ingilis dilinin leksikoqrafik fondu da zəngindir. Bu dilin istər həcmcə, istərsə də keyfiyyətcə seçilən lüğətləri çoxdur. Modelləşdirmə prosesində bu lüğətlərdə yer alan materiala müraciət etmək olur. İlkən araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində ən çox rast gəlinən leksik-qrammatik polisemiya modeli isim-fel modelidir. İngilis dilində nitq hissəsinin adının ixtisar variantı üzrə işarələmədən istifadə etsək birinci modelin şərti işarəsi $N \leftrightarrow V$ olacaqdır.

$N \leftrightarrow V$ modeli (isim-fel modeli). İngilis dilində bu modelli leksik-qrammatik çoxmənalı sözlərin sayı çoxdur. Məsələn, abuse, accent, address, anger, bang, bargain, block, call, condition, damage, dream, end, exercise, experiment, feature, force, glance, gossip, hang, house, ink, interest, jargon, journey, key, kick, look, love, mail, mark, merit, measure, nap, need, number, offer, outfit, place, progress, rescue, research, score, scream, taste, trick, underline, use, value, vote, walk, wheel, yawn, və s.

Birinci modelə daxil olan sözləri də sememaların sayına görə alt qruplara ayırmaq mümkündür.

$N \leftrightarrow A$ modeli (isim-sifət modeli). Bu modelə daxil olan sözlər birinci modelə müqayisədə nisbətən azdır. Modeldə yer alan sözlərə aid aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: academic, adult, autumn, blond, brilliant, chief, chocolate, cold, detective, diagonal, editorial, European, exclusive, favourite, feeling, future, general, gold, handicraft, ideal, intellectual, invariant, Japanese, Korean, lunatic, liberal, mineral, modern, native, noble, objective, orange, party, perspective, porcelain, republican, ritual, secret, standard, tropic, unique, vegetable və s. Bu model də alt qruplara bölünür.

N↔A↔V modeli (isim-sifət-felmodeli). Abstract, air, average, bankrupt, black, blanket, bottom, chance, cut, dark, dry, empty, equal, fat, fool, game, glass, hand, horse, invalid, iron, joint, jump, light, metal, mock, negative, open, orphan, paper, proof, quiet, rival, shot, subordinate, silver, trust, və s.

A↔ ADVmodeli (sifət-zərfmodeli). Alike, big, brotherly, chilly, downstairs, downward, early, friendly, homeward, intolerable, just, kindly, late, long, motherly, new, outward, quick, rare, və s. sözlər bu modelə daxil olur.

A↔Vmodeli (sifət-felmodeli). Absent, bare, complete, diffuse, elaborate, humble, idle, legitimate, mature, mediate, precise, raw, secure, select, tame, unfit, weary və bir çox başqa çoxmənalı sözlər bu modelə daxil olur.

N↔A↔ ADVmodeli (isim-sifət-zərfmodeli). Broad, deep, easterly, high, last, left, monthly, north-east, plenty, real, secure, solid, tandem, underground və bir sıra başqa çoxmənalı özlər bu modelə daxil olur.

A↔ PPmodeli (sifət- felisifətmodeli). Beaten, blown, broken, drawn, forbidden, given, hidden, known, mistaken, overgrown, spoken, undone, worn, written və s.

A↔ PII↔ Vmodeli (sifət- participle II-felmodeli). Burnt, found, overhung, prepaid, rebuilt, said, spoilt, swept, underpaid, understood, untaught və s.

N↔ A↔ Zmodeli (isim- sifət- zərfmodeli). Back, dead, forward, home, level, narrow, north, rough, right, sharp, square, west və s.

ADV↔ PREPmodeli (zərf- önlükmodeli). Aboard, along, alongside, around, below, beneath, besides, throughout, within və s.

N↔ ADVmodeli (isim-zərfmodeli). Off-stage, tip-top, today, tonight, topside, up-grade, way, whereabouts, yesterday və s.

N↔ V ↔ İNT modeli (isim-fel-nidamodeli). Belay, encore, gammon, hail, hush, rot və s.

N↔ A ↔ ADV ↔ V ↔ İNT modeli (isim- sifət- zərf-fel-nidamodeli). Bu model üzrə kiçik çoxmənalı söz qeydə alınmışdır: crack *u* steady.

N↔ A ↔ ADV ↔ PREP modeli (isim- sifət- zərf-önlükmodeli). Bu model də məhsuldar deyildir. Ona aid 8 söz qeydə alınır: above, extra, inside, opposite, outside, over, past, thorough.

N↔ A ↔ ADV ↔ İNT modeli (isim- sifət- zərf-nidamodeli). Bu model də məhsuldar deyildir. Ona aid 3 söz qeydə alınır: dear, soft, well.

N↔ ADV ↔ V ↔ İNT modeli (isim- zərf-fel-nidamodeli). Bu model də məhsulda deyildir. Ona aid cəmi kiçik söz qeydə alınır: bounce, nix.

N↔ V ↔ PREP ↔ Cmodeli (isim- fel-önlük-bağlayıcımodeli). Bu model də məhsuldar deyildir. Ona aid cəmi iki söz qeydə alınır: save *u* while.

Aparılmış modelləşdirmə zamanı nitq hissələrinə aidlik baxımdan modeldə fərqli sayda nitq hissəsinin olması aşkara çıxır. Nitq hissəsini kateqoriya kimi qəbul etsək onda kateqoriyalar üzrə modellərin bölgüsü belə olacaqdır: 1) ikikateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 2) üçkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 3) dördkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 4) beşkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri; 5) altıkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modelləri.

Hər bir polisemantın semantemalar çoxluğu vardır ki, bura çoxmənalı sözün bütün fərqli mənaları və ya sememləri daxil olur. Ayrı-ayrı polisemantların və ya çoxmənalı sözlərin mənalar sayları fərqlənə, bir sıra hallarda üst-üstə düşə bilər. Oxşar müqayisə polisemantların leksik-qrammatik modellərinin işlənmə tezlikləri üzrə də aparıla bilər. Belə müqayisəən çox işlənən və ya yüksək tezlikli, tezlikli, aztezlikli modellərini ayırmağa imkan verir.

Müxtəlif nitq hissələrinə aidliyə görə lüğətlərdən seçilmiş nümunələr üzrə tərtib olunan yuxarıda verilmiş modellər bütün mümkün variantları əhatə etməyə bilər. Lakin tədqiqat göstərir ki, yeni modellərin aşkara çıxarılması ciddi araşdırmalar tələb etsə də az nəticə verir. Yeni modellərin axtarışı üçün əsas mənbə rolunu İngilis dilinin milli korpusu oynaya bilər. Bu korpusun həcmi geniş olduğundan lüğətlərə daxil olmayan mənalar da orada qeydə alınır. Bir çox modellərin aşkara çıxarılması kontekst səviyyəsində təhlil tələb edir. Çoxmənalı sözün əsas mənası bazis mənadır. Digər mənalar kontekstdən asılı olaraq üzə çıxır.

Tədqiqat göstərir ki, çoxmənalı sözlərin leksik-qrammatik növünə aid olan sözlərin müxtəlif modelləri həm nitq hissələrinin sayına, həm işlənmə tezliyinə, həm də yayılma dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Ayrı-ayrı dillər üçün belə modellərin sayı və strukturu fərqli ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980.
2. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, "Elm və Təhsil", 2012.
3. Xəlilov B. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, Təhsil EİM, 1998.
4. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.İ., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989.
5. Стернина М.А. Лексико-грамматическая полисемия в системе языка. Воронеж, Истоки, 1999.

Shujaet Karimova

Summary
Modelling in lexico-grammatical polysemy

The article deals with the classification and modelling of the polysemantic words in the lexico-grammatical polysemy. Besides wide spread models, the less productive models are discussed with different examples as well. Research shows that various models differ from each other in terms of the number of parts of speech, both their usage of frequency and degree of spread.

Шуджает Каримова

Резюме
Моделирование в лексико-грамматической полисемии

В статье рассматриваются имеющиеся классификации и моделирование многозначных слов в лексико-грамматической полисемии. Наряду с широко распространёнными моделями, анализируются также и менее производительные модели на различных примерах. Исследование показывает, что различные модели полисемичных слов отличаются друг от друга с точки зрения количества частей речи, частоты их использования и степени распространённости.

*Rəyçilər: fil.e.d., prof.A.Abbasov,
fil.e.d., prof.O.Musayev*